

B^erît in het boek Exodus (19,3-8; 24,3-8; 34,10-28)

Inleiding

Als het om *b^erît* in het boek Exodus gaat, spreekt men meestal van het Sinaiverbond.¹ Daarbij verwijst men vooral naar Exodus 24,1-18, dat bekend staat als het verhaal van de verbondssluiting, maar nog twee andere passages worden in dat verband genoemd: 19,3-8, waarin JHWH de Israëlieten – overigens in een conditionele zin – oproept om zijn *b^erît* te bewaren (19,5) en 34,10-28, een passage waarin – na het gouden kalf-gebeuren (Ex. 32-33) – vier keer sprake is van *kārat b^erît*, meestal weergegeven door ‘een verbond sluiten’ (34,10.12.15.27). De drie passages waarin *b^erît* een rol speelt, verhouden zich volgens diverse uitleggers als volgt: in Exodus 19,3-6 zou op de verbondssluiting van 24,1-18 vooruitgelopen worden.² Omdat het volk het verbond verbroken heeft door het maken en aanbidden van het gouden kalf (Ex. 32,1-33,23), moest God het verbond vernieuwen dan wel herstellen.³ Deze vernieuwing dan wel herstel van het verbond heeft volgens deze onderzoekers plaats in 34,10-28. Daarmee wekt men de indruk dat er in Exodus maar van één verbond sprake is. In dit artikel wil ik laten zien dat er niet één, maar drie verschillende ‘verbonden’ zijn. De lezer vindt ze achtereenvolgens in Exodus 19,4; 24,7-8 en 34,10.27.28. Deze nieuwe kijk baseer ik op een noodzakelijk ander dan het klassieke verstaan van het begrip *b^erît*. Na eerst aandacht te hebben geschonken aan de betekenis van *b^erît* onderzoeken we de drie Sinaiverbond-passages op de vraag hoe *b^erît* in de passage functioneert.

* Dit artikel is een bewerkte versie van N.A. Riemersma, ‘*Berît* in het boek Exodus (19,3-8; 24,3-8; 34,10-28)’, *Kerk en Theologie* 71/2 (2020), 153-166.

¹ W.J. Dumbrell, *Covenant and Creation: An Old Testament Covenantal Theology*, Exeter 1984, 80-126; G. Kwakkel, ‘The Sinaitic Covenant in the Narrative of the Book of Exodus’, in: J. van Vliet (ed.), *Living Waters from Ancient Springs* [Fs. C. van Dam], Eugene OR 2011, 27-40, gebruikt in de titel het enkelvoud (‘Sinaitic Covenant’), in het artikel zelf komt hij aan het eind tot de conclusie dat er op de Sinai twee verbonden worden gesloten (24,8 en 34,10). Daarnaast wordt ook wel gesproken over ‘the Mosaic Covenant’ (zo G.J. McConville, ‘Berîth’, in: W.A. Van Gemeren, *New International Dictionary of the Old Testament Theology & Exegesis* I, Grand Rapids 1997, 749).

² W. Zimmerli, ‘Erwägungen zum «Bund»: Die Aussagen über die Jahwe-berîth in Ex 19-34’, in: H.J. Stoebe (Hrsg.), *Wort – Gebot – Glaube: Beiträge zur Theologie des Alten Testament* [Fs. W. Eichrodt] (ATHANT 59), Zürich 1970, 171-190, spec. 175; Dumbrell, *Covenant and Creation*, 96; E.W. Nicholson, *God and His People: Covenant and Theology in the Old Testament*, Oxford 1986, 173; R. Rendtorff, ‘“Covenant” as a Structuring Concept in Genesis and Exodus’, *Journal of Biblical Literature* 108 (1989), 385-393, spec. 389.

³ Dumbrell, *Covenant and Creation*, 105-107, spreekt van ‘renewal’, die hij specifiek terugziet in 34,10-27; W. Vogels, *Exodus* (Belichting van het Bijbelboek), ’s-Hertogenbosch 2001, 289.301.303, duidt 33,7-34,35 met: ‘de verbondsvernieuwing’; Nicholson, *God and His People*, 134-150; Rendtorff, ‘“Covenant” as a Structuring Concept’, 389, spreekt van ‘(re)establish’; C. Dohmen, *Exodus 19-40* (HThKAT), Freiburg *et al.* 2012², 360, hanteert voor 34,10-35 de term ‘Bundeserneuerung’.

Een belangrijk, maar ook lastig begrip

Het begrip *b^erît* kan met recht een belangrijk bijbels-theologische begrip genoemd worden. Het behoort tot een van de tweehonderd meest gebruikte woorden van het Oude Testament.⁴ Het komt in dit eerste deel van de Schrift maar liefst 287 maal voor, vaak in theologisch belangrijke teksten⁵: over God die belooft dat er geen vloed meer zal zijn, nadat hij eerder al beloofd had Noach te redden (Gen. 9,8-17), die aan Abraham niet alleen een land, maar ook een groot nakomelingschap belooft (Gen. 17,1-8), en die aan David een eeuwigdurend koningschap toezegt (Ps. 89).

Maar het is ook een uitermate lastig begrip. De betekenis van *b^erît* – in Nederlandse Bijbelvertalingen meestal weergegeven met ‘verbond’ (in Duitsland met *Bund*, in Engeland met *covenant*, in Frankrijk met *alliance*) – laat zich namelijk moeilijk vaststellen. Globaal doen zich drie opvattingen voor:

(1) *B^erît* als een wederzijdse relatie tussen twee partners met alle rechten en plichten die de relatie voor elk van de deelnemers met zich meebrengt (zo Johannes Pedersen⁶). Op deze opvatting is eind negentiende eeuw al kritiek geleverd door Josué Valetton⁷ en halverwege de twintigste eeuw door Joachim Begrich⁸ die deze opvatting niet in alle *b^erît*-teksten terugzien.

(2) *B^erît* als verdrag of pact, door de leenheer aan de vazal opgelegd (zo Dennis McCarthy⁹). In dat spoor kan ook de opvatting van Cas Labuschagne gezien worden. Hij duidt *b^erît* als een verbintenis in de zin van ‘een formeel vastgelegde relatie’.¹⁰ Het relatie-aspect zit mijns inziens niet in het begrip *b^erît* zelf, zoals veel exegeten menen, maar is wel steeds verondersteld.

(3) Tot een geheel andere opvatting komt Ernst Kutsch. In tal van publicaties houdt Kutsch een stevig pleidooi om *b^erît* weer te geven met ‘Verpflichtung’.¹¹ Dat kan een verplichting

⁴ P. Beentjes, ‘Verbond: een verwarrend bijbels-theologisch begrip’, *Jota* 7 (1995, nr. 25), 5-15, spec. 5.

⁵ I. Van Den Eynde, ‘Verbintenis en gebonden zijn: over Genesis 17’, *Met Andere Woorden* 20/3 (2001), 17-23, spec. 17.

⁶ Johs. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten in seinem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen sowie die Stellung des Eides im Islam*, Strassburg 1914, 33-34.

⁷ J.J.P. Valetton, ‘Bedeutung und Stellung des Wortes ברית im Priestercodex’, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 12 (1892), 1-22; ‘Das Wort ברית in den jehovistischen und deuteronomischen Stücken des Hexateuchs, sowie in den verwandten historische Büchern’, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 12 (1892), 224-260; ‘Das Wort ברית bei den Propheten und in den Ketubim – Resultat’, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 13 (1893), 245-270.

⁸ J. Begrich, ‘Berit. Ein Beitrag zur Erfassung einer alttestamentlichen Denkform’, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 60 (1944), 1-11, spec. 2.4. We komen deze opvatting echter nog steeds tegen, zie B. Kamphuis, ‘Verbond’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* III, Kampen 2005, 1794.

⁹ D.J. McCarthy, *Treaty and Covenant: A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament* (AnBib 21A), Rome 1978²; *Old Testament Covenant: A Survey of Current Opinions*, Oxford 1973; in dit verband is ook de studie van G.E. Mendenhall, *Law and Covenant in Israel and the Ancient Near East*, Pittsburgh 1955, van belang.

¹⁰ C.J. Labuschagne, *Deuteronomium* IA (POT), Nijkerk 1987, 254.

¹¹ E. Kutsch, *Verheissung und Gesetz: Untersuchungen zum sogenannten ‘Bund’ im Alten Testament* (BZAW 131), Berlin 1973; ‘Gottes Zuspruch und Anspruch: *B^erît* in der alttestamentlichen Theologie’, in: C. Brekelmans et al. (ed.), *Questions disputées d’Ancien Testament: Méthode et Théologie* (BETL 33), Gembloux & Leuven 1974, 71-90; *Neues Testament – Neuer Bund? Eine Fehlübersetzung wird korrigiert*, Neukirchen-Vluyn 1978; ‘“Ich will euer Gott sein”, ברית in der Priesterschrift’, *Journal of Biblical Literature* 97 (1978), 23-39. P.

zijn die de persoon zichzelf oplegt (*b^erît* wordt dan nog wel eens opgevat als ‘belofte’ dan wel als ‘plechtige toezegging’¹²), maar hij kan het ook aan een ander opleggen (*b^erît* wordt dan nog wel eens weergegeven met ‘gebod’¹³); en het kan, als het zich tussen twee menselijke partijen afspeelt, om een wederzijdse verplichting gaan.

Nadeel van de vertaling met ‘verplichting’ echter is dat het element van verbondenheid dat met *b^erît* gegeven is, niet doorklinkt; *b^erît* vormt namelijk een groot aantal keren een woordpaar met *hesed*, dat zoveel betekent als ‘loyaliteit’ (Deut. 7,9.12; 1 Sam. 20,8; 1 Kon. 8,23 (= 2 Kron. 6,14); Neh. 1,5; 9,32; Ps. 25,10; 89,29; 106,45; Jes. 54,10; 55,3; Dan. 9,4). In de hier genoemde teksten zou de betekenis ‘verbondenheid’ voor *b^erît* goed passen. Een woord dat mijn inziens aan de vele betekenisaspecten van *berît* recht doet, is het woord ‘commitment’. De zegswijze *kārat b^erît* zou ik dan ook willen vertalen met ‘een commitment aangaan’. Anders gezegd, met *b^erît* wordt niet de (verbonds)relatie als zodanig bedoeld als wel de verbondenheid/het commitment dat aangegaan wordt. Het commitment wordt vaak direct daarna geformuleerd, zie bijvoorbeeld Genesis 9,11: ‘Voortaan zal niets dat leeft, meer uitgeroeid worden’, 17,10: ‘Bij u zal al wat mannelijk is besneden worden’ en Exodus 34,10: ‘Zie, in het bijzijn van het gehele volk zal ik wonderen doen’. In het vervolg bespreek ik de drie eerder genoemde passages.

Exodus 19,2D-8D

James Muilenburg houdt deze passage voor ‘*in nuce the fons et origo of the many covenantal pericopes which appear throughout the Old Testament*’.¹⁴ Al eerder, in de negentiende eeuw, beschreef August Dillmann deze eenheid als een klassiek voorbeeld van het oudtestamentische verbond.¹⁵

- 2d Israël sloeg daar zijn kamp op tegenover de berg,
- 3a maar Mozes was naar de godheid opgeklommen.
- b Toen riep naar hem JHWH van de berg, zeggend:
- c ‘Zo zal je zeggen tot het huis van Jakob
- d en bekendmaken aan de zonen van Israël:
- 4a “Jullie hebben gezien
- b wat ik de Egyptenaren heb gedaan
- c en dat ik jullie op vleugels van arenden droeg
- d en dat ik jullie tot mij bracht.

Beentjes heeft zich bij Kutsch’ opvatting aangesloten zoals uit zijn publicaties over het verbond (zie noot 12 en 13) blijkt.

¹² Zo P. Beentjes, ‘Een bijbels sleutelwoord en onze weergave ervan’, *Kerugma* 28/5 (1984-1985), 2-8, spec. 4; P. Beentjes, ‘Boog, besnijdenis en sabbat: Wat wij ‘tekenen van het verbond’ noemen’, in: E. Noort e.a., *Sleutelen aan het verbond: Bijbelse en theologische essays*, Boxtel & Brugge 1989, 33-51, spec. 36.38.45.

¹³ P. Beentjes, ‘Partner – Partij – Paniek: De Bijbelse Notie ‘Verbond’ en zijn Problemen’, *Collationes* 21 (1991), 287-300, spec. 295-296.

¹⁴ J. Muilenburg, ‘The Form and Structure of the Covenantal Formulations’, *Vetus Testamentum* 9 (1959), 347-365, spec. 352, houdt 19,3-8 voor ‘an ancient tradition’. Voor meer waarschijnlijk houd ik de opvatting van D.C. van Zyl, ‘Exodus 19:3-6 and the Kerugmatic Perspective of the Pentateuch’, *Old Testament Essays* 5/2 (1992), 264-271, die Ex. 19,3-6 in het post-exilisch tijdvak plaatst.

¹⁵ C.F.A. Dillmann, *Die Bücher Exodus und Leviticus* (KEHAT), Leipzig 1880, 194.

- 5a Nu dan,
 b indien jullie aandachtig naar mijn stem luistert
 c en mijn *b^erît* bewaart,
 d dan zullen jullie mij een bijzonder eigendom zijn uit alle volkeren,
 e want aan mij behoort de gehele aarde.
 6a *Jullie* dan zult mij een koninkrijk van priesters zijn en een heilige natie.”
 b Dit zijn de woorden die jullie tot de zonen van Israël spreken zult.’
 7a Toen Mozes aankwam,
 b riep hij de oudsten van het volk
 c en legde hun al deze woorden voor die JHWH hem geboden had
 8a En het gehele volk antwoordde tezamen,
 b ze zeiden:
 c ‘Alles wat JHWH gesproken heeft,
 d zullen wij doen.’

Hoe nu is de structuur van de godsspraak (19,3c-6)? Deze kent met 19,3c-d (‘Zo zal je zeggen tot het huis van Jakob en bekendmaken aan *de zonen van Israël*’) en 19,6b (‘Dit zijn de woorden die je tot *de zonen van Israël* spreken zult’) een omlijsting.¹⁶ In 19,3c-d wordt met ‘zo’ vooruitgelopen op wat Mozes moet zeggen (zie 19,4-6a), in 19,6c wordt met ‘dit zijn de woorden’ teruggesproken op hetgeen in 19,4a-6a gezegd is. De boodschap die Mozes aan de Israëlieten moet overbrengen, bestaat uit drie delen: (1) v. 4a-d, (2) v. 5a-e, (3) v. 6a.¹⁷ Het eerste en het laatste deel begint met een emfatisch ‘*attē*’ (‘ú’) (v. 4a en v. 6a).¹⁸ Het eerste deel grijpt terug op het verleden, het laatste deel loopt vooruit op de toekomst, in het midden staat vers 5 dat met *w^e‘attā* (‘nu dan’) begint, en dan ook in het heden staat. Dit teruggrijpen op de weldaden van JHWH aan Israël (v. 4a-d)¹⁹ heeft tot doel om de Israëlieten te bewegen om nu naar hem te luisteren (v. 5a-e). De conditionele zin bestaat uit twee elementen die een synoniem parallélisme vormen: (1) ‘indien u aandachtig naar mijn stem luistert’ (v. 5b) en (2) ‘mijn *b^erît* bewaart’ (v. 5c).

Hoe moet *b^erît* hier vertaald worden? De NBG 1951-vertaling geeft het weer met ‘verbond’. Cees Houtman vertaalt met ‘de door mij opgelegde verplichtingen’;²⁰ de meervoudsvorm is opvallend. Ik geef *b^erît* hier liever weer met ‘commitment’. Maar welk commitment moet hier worden bewaard?

(a) Christoph Dohmen is van mening dat hier teruggesproken wordt, en wel op het *b^erît* (= ‘Bund’) waarover in Exodus 6,4-5 gesproken wordt, waarin op zijn beurt, volgens Dohmen, weer teruggesproken wordt op het verbond met Abraham (Gen. 17).²¹

¹⁶ Beide Hebreeuwse zinnen bevatten elk zeven woorden (zo H. Jagersma, *Exodus 19-40* (Verklaring van een Bijbelgedeelte), Kampen 2002, 15).

¹⁷ Muilenburg, ‘The Form and Structure’, 352, rekent v. 5e tot een zelfstandig (vierde) deel; Th.B. Dozeman, *Exodus* (ECC), Grand Rapids & Cambridge 2009, 439, onderscheidt vier delen: (1) v. 3c-d; (2) v. 4; (3) v. 5a-d en (4) 5e-6b.

¹⁸ Daarop wijst ook McCarthy, *Treaty and Covenant*, 272; die tevens oog heeft voor de ‘key turn, marked by *w^e‘attā*’; dat heeft voor hem echter geen gevolgen voor zijn visie op de structuur van de passage (zie 267).

¹⁹ Van Zyl, ‘Exodus 19:3-6’, 265, wijst erop dat ‘the three tradition complexes of the narrative line of Exodus are represented in Exodus 19:4’.

²⁰ C. Houtman, *Exodus II* (COT), Kampen 1989, 397.

²¹ Dohmen, *Exodus 19-40*, 60; ook Jagersma, *Exodus 19-40*, 16, is van mening dat het om een verwijzing naar het verbond met de aartsvaders gaat.

(b) Lothar Perlitt vermoedt dat we met een latere toevoeging te maken, omdat vers 5 ‘vom Halten des Bundes spricht, der noch gar nicht geschlossen ist’.²²

(c) Cees Houtman meent dat er geen sprake is van een inhoudelijke beschrijving van de opgelegde verplichtingen.²³ Hij spreekt in dat verband van een ‘oneffenheid’.²⁴

(d) Ed Noort wijst erop dat er al sprake is van ‘gebod’ nog voordat het gebod is meegedeeld.²⁵ Hij meent dat het hier gaat om de tien geboden die door JHWH in Exodus 20,1-17 aan het volk worden bekendgemaakt.²⁶

(e) Panc Beentjes, die Houtman in de meervoudsvorm, dus ‘verplichtingen’, volgt, is van opvatting dat deze verplichtingen in Exodus 20-23 zijn opgenomen.²⁷

(f) Gert Kwakkel houdt het voor meer waarschijnlijk dat hier gezinspeeld wordt op de verbondssluiting van Exodus 24, respectievelijk Exodus 34.²⁸

Ik zou het antwoord in een andere richting willen zoeken. De bespreking van het begrip *b^erît* beëindigde ik met te zeggen dat de inhoud van het commitment vaak direct daarna wordt geformuleerd. Mijns inziens is dat hier ook het geval. Het commitment wordt in vers 6a geformuleerd: ‘Jullie zult mij een koninkrijk van priesters zijn en een heilige natie’.²⁹ De zin begint zoals een dergelijke *b^erît*-formule vaak aanvangt: ‘jullie zult zijn voor mij’. We kennen deze formulering uit een andere *b^erît*-formule: ‘(Ik zal jullie tot een god) en jullie zult mij tot een volk zijn.’ Het betreft in 19,6a een bijzondere variant van ‘jullie zult mij tot een volk zijn’.

Exodus 24,4b-8

Christoph Dohmen noemt Exodus 24,1-18 een narratief hoogtepunt in de Sinaivertelling.³⁰ Het hoofdstuk staat bekend als hét verhaal van de ‘verbondssluiting’ in het boek Exodus.³¹ Hier wordt volgens velen het Sinaiverbond gesloten. Anderen spreken van een verbondsceremonie die voltrokken wordt.

²² L. Perlitt, *Bundestheologie im Alten Testament* (WMANT 36), Neukirchen-Vluyn 1969, 168.

²³ Houtman, *Exodus* II, 391; zo ook L. Schmidt, ‘Israel und das Gesetz. Ex 19,3b-8 und 24,3-8 als literarischer und theologischer Rahmen für das Bundesbuch’, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 113/2 (2001), 167-185, spec. 180: ‘Dabei stellt Jahwe in V. 5a noch keine konkrete Forderungen’; ook T.D. Alexander, ‘The Composition of the Sinai Narrative in Exodus XIX 1–XXIV 11’, *Vetus Testamentum* 49 (1999), 2-20, spec. 15, is van mening dat een gedetailleerde opsomming van de verplichtingen ontbreekt; McCarthy, *Treaty and Covenant*, 272, zegt dan ook ten onrechte: ‘Here there is no express stipulation’.

²⁴ Houtman, *Exodus* II, 391; ook T.D. Alexander, ‘The Composition of the Sinai Narrative in Exodus XIX 1–XXIV 11’, *Vetus Testamentum* 49 (1999), 2-20, spec. 15, is van mening dat een gedetailleerde opsomming van de verplichtingen ontbreekt.

²⁵ E. Noort, ‘Over-lijden en overleven: De verbondsvoorstellungen van de deuteronomistische scholen’, in: E. Noort *et al.* (red.), *Sleutelen aan het verbond*, Boxtel & Brugge 1989, 7-32, spec. 14.

²⁶ Noort, ‘Over-lijden en overleven’, 14.

²⁷ Beentjes, ‘Partner – Partij – Paniek’, 297; Van Zyl, ‘Exodus 19:3-6’, 266.

²⁸ Kwakkel, ‘The Sinaitic Covenant’, 28.

²⁹ Zie A. van der Kooij, ‘A Kingdom of Priests: Comment on Exodus 19,6’, in: R. Roukema *et al.* (ed.), *The Interpretation of Exodus* [Fs. C. Houtman] (CBET 44), Leuven 2006, 171-179; S. Chavel, ‘A Kingdom of Priests and its Earthen Altars in Exodus 19-24’, *Vetus Testamentum* 65 (2015), 169-222.

³⁰ Dohmen, *Exodus 19-40*, 198.

³¹ In de Engelstalige literatuur spreekt men ook wel over ‘the ratification of a covenant’ tussen God en het volk.

Diverse exegeten beschouwen 24,1-18 als de afronding van een beweging die in hoofdstuk 19 is begonnen.³² Dat is ook niet vreemd, als je ziet dat in dit hoofdstuk door Mozes met ‘al de woorden van JHWH’ en ‘al de rechtsregels’ (24,3) teruggeregpen wordt op 20,22-26 en 21,1-23,33.³³ Maar het verhaal heeft ook het karakter van een begin, en wel van een beweging die begint met de oproep van JHWH aan Mozes om tot hem op te klimmen (24,1), een oproep waaraan Mozes gehoor geeft (24,9.13.15.18), en die in 32,1 eindigt met Mozes’ afdaling van de berg. Tussen 24,18 en 32,1, een tijdsspanne van veertig dagen en veertig nachten overbruggend (24,18), richt JHWH zich zeven keer tot Mozes, die gedurende die tijdsperiode op de berg Sinai verblijft: (1) 25,1-30,11; (2) 30,11-16; (3) 30,17-21; (4) 30,22-33; (5) 30,34-38; (6) 31,1-11; (7) 31,12-17. Dit alles laat zien dat Exodus 24 een scharnierfunctie vervult.³⁴

Exodus 24,1-18 bestaat uit twee delen: 24,1-4a, 24,4b-18. Drie keer krijgt Mozes van God de opdracht om tot JHWH op te klimmen (v. 1.12.16), vier (!) keer komt het tot uitvoering van de opdracht (v. 9.13.14.18).

Het gaat mij nu om de passage die ingeklemd staat tussen 24,1-4a³⁵, de oproep van JHWH aan Mozes om tot hem op te klimmen, en 24,9-18, waar het tot uitvoering van die oproep komt.³⁶ Tenslotte komt in deze passage (24,4b-8) twee keer het begrip *berît* voor (vv. 7 en 8). De ‘verbondssluiting’ vindt hier plaats, nota bene in een intermezzo.³⁷ In dit intermezzo vindt de afronding plaats van de beweging die in 20,21 begonnen was. Het mag opvallend genoemd worden dat Mozes niet onmiddellijk gehoor geeft aan de oproep van JHWH om tot hem op te klimmen.³⁸ Hij doet dat pas na de verbondssluiting, alsof hij eerst moest vaststellen dat beide partijen zich ook zouden committeren aan hetgeen hij van JHWH te horen had gekregen.

- 3a Toen Mozes aankwam
- b verhaalde hij het volk al de woorden van JHWH en al de rechtsregels.
- c En het gehele volk antwoordde eenstemmig,
- d ze zeiden:
- e ‘Al de woorden die JHWH gesproken heeft,
- f zullen wij doen.’
- 4a En Mozes schreef al de woorden van JHWH op.

- b In de morgen stond hij vroeg op
- c en bouwde een offerplaats onderaan de berg,
- c van twaalf opgerichte stenen voor de twaalf stammen van Israël.
- 5a Hij stuurde de jongeren van de zonen van Israël,
- b zij brachten brandoffers
- c en offerden stieren als vredeoffers voor JHWH

³² Zo o.a. N.A. Schuman, *Voortvarend en vierend: Stap voor stap door het boek Exodus*, Delft 1985, 87.

³³ Kwakkel, ‘The Sinaitic Covenant’, 32. Jagersma, *Exodus 19-40*, 99, meent dat met ‘al deze woorden’ 20,1-17 bedoeld wordt (zie 20,1) en met ‘al de rechtsregels’ 20,22-23,33 (zie 21,1).

³⁴ Dohmen, *Exodus 19-40*, 198; zie ook hoofdstuk 1 ‘De literaire structuur van het boek Exodus: Een nieuw voorstel’. 1-19, spec. 14.

³⁵ Houtman, *Exodus III*, 275-279, houdt 24,1-2 voor het slot van 20,18-23,33, hoewel hij ook oog heeft voor de relatie met 24,9-11, ‘de uitvoering van de instructie’.

³⁶ Houtman, *Exodus III*, 278v., houdt 24,3-11 voor een eenheid.

³⁷ Zo duidt Jagersma, *Exodus 19-40*, 98, 24,3-8 aan.

³⁸ Contra McCarty, *Treaty and Covenant*, 267, die van mening is dat Mozes direct is opgestegen en nu ‘returns from the mountain’.

- 6a Mozes nam de helft van het bloed
 b en deed het in bekkens,
 c de [andere] helft van het bloed spengde hij op de offerplaats.
- 7a Hij nam het boek van het *b^erît*
 b en las het voor ten gehore van het volk.
 c Zij zeiden:
 d ‘Alles wat JHWH gesproken heeft,
 e zullen wij doen en ernaar zullen we horen.’
- 8a Mozes nam het bloed,
 b spengde het op het volk
 c en zei:
 d ‘Zie, het bloed van het *b^erît* dat JHWH met jullie aangaat op al deze woorden.’

Eerst verdient de opbouw van de passage onze aandacht. Exodus 24,3-8 bestaat uit twee delen, maar je zou ook van twee rondes kunnen spreken:³⁹

(a) Exodus 24,3-4a vormt het eerste deel, met als motiefwoord ‘al de woorden van JHWH’ (vv. 3a.3d-e.4a): Mozes deelt ze aan het volk mee, waarop het volk zegt dat ze al de woorden die JHWH gesproken heeft, zullen doen, waarna Mozes ‘al de woorden van JHWH’ opschrijft.

(b) Het tweede deel (24,4b-8), dat met de tijdsaanduiding ‘in de morgen’ begint, bestaat uit de bouw van een altaar onderaan de berg – de plek waar het volk eerder, toen het morgen was geworden, bij de theofanie had gestaan (19,17)⁴⁰ – waarop jonge Israëlieten offers brengen. Het bloed van deze offers verdeelt hij – het is een actie die niet wordt verteld – om zo de ene helft op het altaar te kunnen sprengen en de andere helft op het volk, het laatste pas nadat hij het boek van het *b^erît* aan hen heeft voorgelezen, waarna zij opnieuw blijf geven alles wat JHWH gesproken heeft, te zullen doen. Deze laatste daad laat Mozes vergezeld gaan van de uitspraak: ‘Zie, het bloed van het *b^erît* dat JHWH met jullie aangaat op al deze woorden.’

Exodus 24,7 en 24,8

Exodus 24,7 is te beschouwen als een volgende stap na 24,3-4a. Mozes heeft al de woorden van JHWH en al de rechtsregels aan het volk bekendgemaakt, waarop het volk vervolgens reageert met: ‘Al de woorden die JHWH gesproken heeft, zullen we doen’. Daarbij blijft het niet, er volgt een tweede stap: Mozes schrijft al de woorden van JHWH op. Dat nu levert een boek op, dat Mozes na de bouw van het altaar en het brengen van brandoffers en vredeoffers, neemt en ten gehore van het volk voorleest (let. ‘in de oren roept’), waarna het volk voor de tweede maal laat weten: ‘Alles wat JHWH gesproken heeft, zullen wij doen’ om eraan toe te voegen ‘en daarnaar zullen we horen’. Als lezer verwacht je de omgekeerde volgorde!⁴¹

³⁹ Zo ook Schmidt, ‘Israel und Gesetz’, 181; McCarthy, *Treaty and Covenant*, 267, deelt de passage anders in: (1) v. 3; (2) v. 4; (3) vv. 5-8; hij doet zo geen recht aan de tijdsaanduiding in v. 4b en doorbreekt zo ook de eenheid van v. 3-4a.

⁴⁰ Dohmen, *Exodus 19-40*, 201.

⁴¹ Zie voor de opmerkelijke volgorde A. Schenker, ‘Drie Mosaiksteinchen: “Königreich von Priestern”, “Und ihre Kinder gehen weg”, “Wir tun und wir hören” (Exodus 19,6; 21,22; 24,7)’, in: M. Vervenne (ed.), *Studies in the Book of Exodus: Redaction – Reception – Interpretation* (BETL 126), Leuven 1996, 265-288, die erop wijst dat de aanvulling ten opzichte van 34,3e met ‘en daarnaar zullen we horen’ te maken heeft met het voorlezen van het boek van het verbond.

Ik zei hierboven al dat met ‘al de woorden van JHWH en al de rechtsregels’ (24,3) gerefereerd wordt aan de woorden die JHWH in 20,22-26 en 21,1-23,33 gesproken heeft: ‘al deze woorden’ refereert aan het eerste deel van de godsspraak (20,22-26), ‘al de rechtsregels’ verwijst naar het tweede deel (20,22-23,33, zie 21,1).⁴² Als Mozes dan deze woorden in een boek schrijft, door de verteller *sēfēr habb^erît* genoemd,⁴³ dan mag duidelijk zijn dat *b^erît* hier niet anders dan de betekenis kan hebben van commitment in de vorm van verplichtingen die hij aan het volk oplegt, verplichtingen die zij zeggen te zullen opvolgen. Alle ‘woorden’ en ‘rechtsregels’ komen samen in het enkelvoud *sēfēr habb^erît*, door het volk vervolgens geduid als ‘alles wat JHWH gesproken heeft’.

De ‘verbondssluiting’ eindigt met Mozes’ uitspraak, nadat hij het bloed uit de bekkens genomen heeft en op het volk heeft gesprengd: ‘Zie, het bloed van het *b^erît* dat JHWH met u aangaat op al deze woorden.’⁴⁴ Mozes laat in de acte (v. 8) door middel van het bloed nu weten dat de Heer ook een commitment op al deze woorden⁴⁵ met hen is aangegaan. Dit commitment manifesteert zich aan het slot van het ‘verbondsboek’ (23,20-33) dat in 24,8 samenvattend ‘al deze woorden’ wordt genoemd.

Het slot van het tweede deel (24,6-8) eindigt met drie handelingen van Mozes, die allemaal met ‘hij nam’ beginnen⁴⁶: eerst *neemt* hij de ene helft van het bloed om dat in bekkens te doen, de andere helft sprengt hij op het altaar (v. 6), vervolgens *neemt* hij het boek van het *b^erît* om dat daarna ten gehore van het volk voor te lezen (v. 7), daarna *neemt* hij het bloed om dat op het volk te sprengen (v. 8). De tweede en derde acte kennen een vergelijkbaar verloop: (1) De tweede handeling eindigt met een *uitspraak* van het volk over wat hen is voorgelezen (v. 7c), de derde met een *uitspraak* van Mozes over het bloed (v. 8c). (2) In de tweede acte (v. 7) wordt gesproken van ‘het *boek* van het *b^erît*’, in de derde (v. 8) van ‘het *bloed* van het *b^erît*’. De tweede acte leidt ertoe dat het volk belooft zich te committeren aan de woorden, de derde laat aan het volk ‘voelen’, doordat Mozes het bloed, van het altaar afkomstig, op hen sprengt, dat ook JHWH zich aan de woorden zal committeren.⁴⁷ JHWH mag het *b^erît* dan in 20,22-26 en 21,1-23,33 proclameren, hoofdstuk 24 vertelt dat beide partijen, het volk en hij, laten weten dat zij zich eraan committeren.

⁴² Zo ook Perlitt, *Bundestheologie*, 194; Houtman, *Exodus* III, 279, is echter van mening dat de decaloog bij de verbondssluiting geen rol speelt; ‘al de woorden’ kan volgens Houtman alleen verwijzen naar 20,22-23,33 (282); Alexander, ‘The Composition’, 7, noot 12, meent dat ‘al de woorden van JHWH’ verwijst naar ‘remaining sections of the Book of the Covenant’, hoewel niet duidelijk wordt welke secties daaronder verstaan moeten worden.

⁴³ De uitdrukking komt verder alleen nog voor, twee maal, in 2 Kon. 23,2,21, het verhaal van de voorlezing van *sēfēr habb^erît* door Josia, nadat het wetboek (*sēfēr hattōrā*) gevonden was (2 Kon. 22).

⁴⁴ De uitdrukking *dam habberît* komt in het OT verder alleen nog voor in Zach. 9,11.

⁴⁵ De betekenis die Kwakkel, ‘The Sinaitic Covenant’, 32, aan deze woorden geeft, door te vertalen met ‘in accordance with all these words’, past hier niet goed. Net zomin past de opvatting van Dohmen, *Exodus 19-40*, 203: ‘auf Grund all dieser Worte’. Waar het hier om gaat, is dat (ook) JHWH zich *tot* deze woorden verplicht.

⁴⁶ U. Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus*, Jerusalem (1967) 1987, 313, houdt de plechtige herhaling van ‘hij nam’ voor drie belangrijke fasen in de ceremonie van de verbondssluiting.

⁴⁷ Kwakkel, ‘The Sinaitic Covenant’, 33, zegt ten onrechte: ‘The fact that Israel’s involvement in the covenant was confirmed by this blood, showed that the covenant was forever bound up with their willingness tot dedicate their lives to God.’ Het bloed bevestigt niet Israëls betrokkenheid in het verbond; het is ook geen wijding van het volk aan de Heer, zoals Jagersma, *Exodus 19-40*, 101, meent. Het duidt Gods betrokkenheid aan.

Exodus 34,10-28

Het derde blok *berît*-zinnen wordt gevonden in 34,10-28, te weten in:

- 34,10 ‘Zie, ik ga straks een *b^erît* aan.’⁴⁸
 34,27 ‘Schrijf jij deze woorden op,
 want bij monde van deze woorden ga ik met jou een *b^erît* aan en met Israël.’
 34,28 En hij schreef op de tafelen de woorden van het *berît*, de tien woorden,

met daartussen nog twee keer de oproep van ‘hij’ om geen *b^erît* aan te gaan met de inwoners van het land (34,12.15). Het is de eerste keer in het boek Exodus dat God zelf zegt dat hij een *b^erît* aangaat (34,10.27).⁴⁹

Exodus 34,10-28 maakt onderdeel uit van 34,1-35, waarin God aan Mozes de opdracht geeft om twee stenen tafelen te houwen⁵⁰ en hij toezegt op de tafelen de woorden te schrijven die eerder op de eerste tafelen stonden die Mozes verbrijzeld heeft (v. 1). De uitvoering van de eerste opdracht: om de stenen tafelen te houwen, wordt verteld in 34,4. De uitvoering van Gods toezegging om de (tien) woorden op de tafelen te schrijven, vindt plaats in 34,28c, althans wanneer er vanuit wordt gegaan dat JHWH het subject van die zin is. In 34,4 komt het dan tot uitvoering van de eerdere opdracht aan Mozes om de berg Sinai te beklimmen (v. 2), met meenemen van de twee stenen tafelen. In 34,29 zal hij van de berg afdalen. Tussen het beklimmen van de berg en het afdalen door Mozes – ook hier bestaand uit een tijdsbestek van veertig dagen en nachten (34,28, zie 24,18) – komt het tot een ontmoeting en gesprek tussen God en hem, een ontmoeting die uit vier momenten bestaat: (1) vv. 5-7; (2) vv. 8-9; (3) vv. 10-26; (4) vv. 27-28. De eerste twee horen bij elkaar: Mozes die een beroep doet op Gods vergeving. Ook van de laatste twee kan gezegd worden dat ze bij elkaar horen: God die meldt dat hij een *b^erît* aangaat.⁵¹ In de twee laatste momenten komen de *berît*-uitspraken voor, steeds aan het begin, en in beide gevallen ook door JHWH gedaan.

Exodus 34,10 en 34,27

De rede (vv. 10-26) wordt ingeleid met ‘Hij zei’. Normaliter is het eerder genoemde subject het onderwerp. Dat zou in dit geval Mozes zijn (zie 34,8-9). Maar dat past hier niet echt. Het is hier het personage dat in de bede van Mozes wordt aangesproken: JHWH.⁵² Dat hij de spreker is, krijgt de lezer later bevestigd (34,27). Een geadresseerde tot wie hij spreekt, ontbreekt. Wat verder opvalt, is dat ook de bondgenoot ontbreekt met wie hij een *b^erît*

⁴⁸ In 34,10 wordt een participium gebruikt waarmee net als in 19,9 en 23,20 – een vergelijkbare constructie: ‘zie’, ‘ik’, gevolgd door een participium (met dank aan Eep Talstra) – een handeling wordt aangeduid die binnenkort zal plaatsvinden (vgl. Jagersma, *Exodus 19-40*, 217, die zegt dat het om een handeling gaat die op het punt staat om te gebeuren), in 34,27 een *qatal* (tegenwoordige tijd).

⁴⁹ Jagersma, *Exodus 19-40*, 217.

⁵⁰ Hier doet zich een verschil voor met 24,12, waar geen sprake was dat Mozes de tafelen moest houwen. Nog een ander onderscheid met 24,12 is dat Mozes de tafelen nu niet op de berg uit handen van de Heer krijgt, maar ze zelf moet meenemen (34,4). Het lijkt erop dat JHWH op deze manier aan Mozes laat weten dat, nu hij de tafelen verbrijzeld heeft, er ook maar zelf voor moet zorgen dat er nieuwe stenen tafelen komen.

⁵¹ Dumbrell, *Covenant and Creation*, 106, ziet de eenheid in het feit dat het eerst over *hèsèd* (34,6) gaat en vervolgens over *berît* (34,10,27,28), twee termen waarvan we eerder zagen dat ze een woordpaar vormen.

⁵² Zo ook Dohmen, *Exodus 19-40*, 365.

aangaat.⁵³ In 34,27 zal hij deze overigens wel formuleren: de *b^erît* wordt zowel aangegaan met Mozes als met het volk. Mozes staat zelfs voorop. De semantische onbepaaldheid van 34,10 met betrekking tot het subject en de aangesprokene wordt in 34,27 dus opgeheven.

Ook hier vat ik de zegswijze *kārat b^erît* op als ‘een commitment aangaan’. Na deze zin past een dubbele punt. In het vervolg krijgen we namelijk de inhoud van het *b^erît* te horen. Deze bestaat uit twee delen: het eerste deel (vv. 10-11) bevat de belofte – de ‘Verheißung’ om met Kutsch te spreken – van de ‘ik’ die tot doel heeft dat heel het volk het werk van JHWH zal zien (vgl. 19,4a), het tweede deel (vv. 11-26) bevat het gebod – de ‘Gesetz’ zo Kutsch⁵⁴ – aan een op dat moment niet nader bepaald ‘jullie’, waaronder die om geen *b^erît* aan te gaan met de inwoners van het land, opdat zij met hun goden hen niet tot valstrik kunnen worden (vv. 12,15).⁵⁵

- 27a JHWH zei tot Mozes:
 b ‘Schrijf jij deze woorden op,
 c want bij monde van deze woorden ga ik met jou een *b^erît* aan en met Israël.’
 28a En hij was daar bij JHWH veertig dagen en veertig nachten;
 b brood heeft hij niet gegeten en water niet gedronken.
 c En hij schreef op de tafelen de woorden van het *b^erît*, de tien woorden.

In 34,27 gebeurt met ‘want bij monde van deze woorden ga ik met jou een *b^erît* aan en met Israël’⁵⁶ wat in 34,10 werd aangekondigd: ‘Zie, ik ga straks een *b^erît* aan’. Het Hebreeuwse begrip heeft hier dezelfde betekenis: ‘commitment’ als in 34,10. Het pronomen demonstrativum in ‘deze woorden’ (v. 27c) wijst terug op de woorden van de Godsrede (34,10-26). Deze woorden moeten vastgelegd worden, zo blijkt uit de oproep van JHWH aan Mozes om ‘deze woorden op te schrijven’.⁵⁷ Hier wordt Mozes door God ertoe opgeroepen, waar hij dat in 24,4 uit zichzelf deed. Dit vastleggen zorgt ervoor dat alle partijen (‘ik’, ‘u’ ‘jullie’) zich er ook later op kunnen beroepen dat JHWH zich eraan verbonden heeft.

Komt het ook tot uitvoering van de oproep? Dat hangt af van wie het subject is van ‘hij schreef’ (v. 28).⁵⁸ De NBG 1951-vertaling geeft aan het subject een hoofdletter, waaruit de lezer opmaakt dat God de schrijver is.⁵⁹ Het voordeel van deze lezing is dat dan in 34,28 de

⁵³ De Willibrordvertaling voegt – op basis van de LXX, zo lijkt het (NAR) – dan ook ten onrechte ‘met u’ toe (zo Beentjes, ‘Partner – Partij – Paniek’, 299).

⁵⁴ Zie de titel van zijn boek: E. Kutsch, *Verheissung und Gesetz: Untersuchungen zum sogenannten ‘Bund’ im Alten Testament* (BZAW 131), Berlin 1973.

⁵⁵ Perlitt, *Bundestheologie*, 230.232, vat *berît* in 34,10 op als ‘Verheissung’, in 34,27 echter als ‘Verpflichtung’.

⁵⁶ Houtman, *Exodus III*, 699-700, vertaalt met ‘wil ik een verbintenis aangegaan’; de uitvoering wordt volgens Houtman niet beschreven, maar wel verondersteld.

⁵⁷ Jagersma, *Exodus 19-40*, 223, wijst op het bijzondere hiervan. In het antieke Nabije Oosten werd alleen iets opgeschreven, als het om een bijzondere dan wel belangrijke zaak ging. Anderen (onder wie Schuman, *Voortvarend en vierend*, 88-89) wijzen erop dat het opschrijven één van de regels van een vazalgedrag is; de soeverein krijgt het origineel, de vazal de kopie.

⁵⁸ Zie ook Vogels, *Exodus*, 301; G.J. Venema, ‘YHWH or Moses? A Question of Authorship (Ex 34:28; Dtn 10:4; 31:9,24)’, in: K.A. Deurloo & B.J. Diebner (Hrsg.), *Yhwh – Kyrios – Antitheism or The Power of the Word* [Fs. R. Zuurmond] (DBAT.B 14), Heidelberg 1996, 69-76, spec. 72-73; Dohmen, *Exodus 19-40*, 373.

⁵⁹ Houtman, *Exodus III*, 700, vermoedt een subjectwisseling; P. Beentjes, ‘Wat deed Mozes al die tijd op de berg? Exodus 34,28 in bijbelvertalingen’, *Geest en Leven* 66 (1989), 319-324, neemt flink stelling tegen de opvatting dat God het subject is van ‘schreef’.

toezegging van 34,1 ('ik zal op de tafelen de woorden opschrijven die ...') tot uitvoering komt. Als we nu nergens meer lezen dat Mozes de woorden opschrijft, dan zou het lijken alsof hij de opdracht niet heeft uitgevoerd. Er is echter ook reden om te zeggen dat Mozes degene is die schrijft. In de voorgaande zin was hij namelijk al subject. Dan komt het met 'en hij schreef' wel tot uitvoering van de opdracht. De semantische onbepaaldheid wordt hier met opzet, dunkt me, niet opgeheven.⁶⁰ De lezer moet eruit opmaken dat én 'hij' (= Mozes) én 'Hij' (= JHWH) geschreven hebben. Waar Mozes de woorden eerder in een boek opschreef (24,4.7), gebeurt dat nu op nieuwe stenen tafelen (34,28, vgl. 34,1). Het gaat dan om de woorden van de *b^erit*, waaronder de lezer de woorden van de Godsrede (34,10-26) zal verstaan: de tien woorden. Bij dat laatste is de vraag: wordt daarmee op 20,1-17 bedoeld?⁶¹ Er zijn echter ook geleerden die van mening zijn dat 34,10-26 daaronder verstaan moet worden, een Godsrede die wordt aangeduid als 'the ritual decalogue', omdat hij tien woorden zou bevatten.⁶² Hoe dan ook, je krijgt als lezer de indruk dat Mozes en JHWH de taken verdeeld hebben: Mozes die de *b^erit*-woorden opgeschreven heeft en JHWH die de tien woorden voor zijn rekening heeft genomen.

Conclusie

De conclusie die we na bespreking van de drie *b^erit*-passages (19,3-8; 24,3-8; 34,10-28) kunnen trekken, is dat er niet sprake is van één Sinaiverbond, maar van drie verschillende commitments van JHWH die op de Sinai op drie verschillende momenten zichtbaar zijn:

Het *eerste* commitment vinden we in 19,6a: 'Jullie dan zult mij een koninkrijk van priesters zijn en een heilige natie.' Het is een commitment dat de Israëlieten moeten bewaren, willen zij voor hem een bijzonder eigendom zijn uit alle volkeren.

Het *tweede* commitment wordt – door JHWH – aangegaan met het volk (24,8d), en wel 'op al deze woorden', waarmee 'al de woorden van JHWH' en 'al de rechtsregels' (24,3b) samengevat worden. We zagen dat met de eerste zegswijze 20,22-26 en met de tweede 21,1-23,33 bedoeld wordt, in 24,7a samen *sēfēr habb^erit* genoemd.

Het *derde* commitment wordt ook door JHWH aangegaan, nu én met Mozes én met Israël (34,27). Hier committeert hij zich aan 'al deze woorden' die hij spreekt hij 34,10-26. De laatste twee commitments zijn ook opgeschreven, zodat ook latere lezers kunnen lezen waaraan JHWH zich verbonden heeft.

Terugkomend op de opvatting waarmee we dit hoofdstuk begonnen, dat we in hoofdstuk 19 met een vooruitlopen op 'de verbondssluiting' van Exodus 24 te maken zouden hebben, kunnen we nu zeggen dat het niet aannemelijk is dat *b^erit* in 19,6a zinspeelt op *b^erit* in hoofdstuk 24, aangezien het om twee verschillende commitments gaat. Het ene commitment is erop gericht dat Israël voor hem een heilige natie is waaraan de priesters leiding dienen te geven, het andere is gericht op een bevrijd bestaan van Israël in het land van belofte, om de strekking van 20,22-23,33 weer te geven. JHWH committeert zich op de Sinai nog een derde keer, en wel in 34,10-28. Hebben we in 34,10-28 met een vernieuwing dan wel herstel van het

⁶⁰ Houtman, *Exodus* III, 701, houdt het voor waarschijnlijk dat de onduidelijkheid het gevolg is van het heterogene en fragmentarisch karakter van de passage als geheel.

⁶¹ Dat is de opvatting van Houtman, *Exodus* III, 701.

⁶² Zie hiervoor Nicholson, *God and His People*, 134vv.

verbond te maken, noodzakelijk na de gouden kalf-episode, waarvan veel exegeten beweren dat het volk Israël toen het verbond verbrak?⁶³ Nergens echter wordt het gebeuren rond het gouden kalf getypeerd als het verbreken van het verbond door Israël. Was dat gebeuren wel als een verbreken van het verbond gezien, dan zou de verteller voor een formulering gekozen hebben zoals in Jeremia 31,31-34⁶⁴: ‘Zie, ik sluit een *nieuw* verbond, omdat jullie het vroegere verbond hebben verbroken.’ De uitspraak van JHWH (34,10) moet niet zozeer in relatie tot wat het volk Israël gedaan heeft, verklaard worden, als wel in relatie tot zijn eigen eerdere neiging om zich van dit hardnekkige volk los te maken (32,10). Mozes vraagt hem om dat niet te doen. Zijn smeekbede eindigt hij met: ‘Neem ons als erfdeel in bezit’ (34,8-9). Als JHWH dan zegt: ‘Schrijf jij deze woorden op, want bij monde van deze woorden ga ik met jou een *berît* aan en met Israël’, dan is dat een commitment waarin hij gehoor geeft aan de smeekbede van Mozes.

⁶³ Zo ook Dozeman, *Exodus*, 746.

⁶⁴ N.A. Riemersma, ‘JHWH sluit een nieuw verbond (Jeremia 31:31-34)’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 65/2 (2011), 137-148.